

REDACTIONEEL

Roldynamiek binnen juridische professies

Peter Mascini & Nienke Doornbos

Inleiding

Max Weber typeerde de sociologie als een historische wetenschap. Daarmee doelde hij op de vergankelijkheid van sociologische theorieën als gevolg van maatschappelijke veranderingen. In dit opzicht verschilt de sociologie van de natuurwetenschappen, die meer tijdloze kennis kunnen opleveren. Webers typering van de sociologie als een historische wetenschap sluit aan bij de problematisering van wat Ulrich Beck zombiecategorieën heeft genoemd. Deze categorieën belichamen perspectieven die als 'levende doden' gebruikt blijven worden, terwijl ze niet langer in staat zijn om maatschappelijke verschijnselen te begrijpen en verklaren.¹

Het concept 'rol' en de ontwikkeling van roltheorie lijken ook de status van zombiecategorie respectievelijk vergane theorie te hebben bereikt. Waar ze ooit een onmisbare plek in de sociologie innamen, zijn ze langzaam maar zeker steeds verder naar de achtergrond verdwenen. Het rolconcept is sinds het begin van de vorige eeuw ingeburgerd geraakt via de introductie van begrippen als 'role-taking' (George Herbert Mead), 'role-playing' (Joseph Moreno) en 'social roles' (Ralph Linton). In de jaren vijftig en zestig werden rollen gezien als een serieuze mogelijkheid om te komen tot een algemene verklaring van menselijk gedrag, ondanks de fundamentele kritiek die erop werd geleverd.² Het drong in deze periode ook door in het normale spraakgebruik. Daarna heeft de roltheorie sterk aan invloed ingeboet, al werd er tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw nog volop onderzoek naar gedaan.³ Ook is het denken in termen van sociale rollen lang invloedrijk gebleven binnen toegepaste opleidingen voor (semi)professionals als verplegers, maatschappelijk werkers en onderwijzend personeel.⁴

Waarom stellen we in dit themanummer een concept centraal dat binnen de sociologie in onbruik is geraakt? Dat heeft zowel te maken met perspectiefwisselingen binnen de sociologie als met de huidige omstandigheden waarin juridische professionals werkzaam zijn. Het rolconcept wordt vaak geassocieerd met het in de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw felbekritiseerde structureel-functionalisme: een stroming binnen de sociologie die de samenleving opvat als een organisch geheel dat alleen goed kan functioneren als alle onderdelen onderling samenwerken en in balans zijn.⁵ Dat dit perspectief vanwege het behoudende, weinig dynamische

1 Weenink 2005.

2 Arditì 1987.

3 Biddle 1986.

4 Connell 1979.

5 Giddens & Sutton 2017, p. 20.

Peter Mascini & Nienke Doornbos

karakter sinds die tijd sterk aan invloed heeft ingeboet, maakt het nu makkelijker om het rolconcept te ontkoppelen van haar structureel-functionalistische wortels. Dit betekent onder meer dat dynamiek, ambiguïteit, conflict en verzet een meer prominente plek kunnen innemen in analyses waarin het rolconcept centraal staat. Daarnaast bieden de omstandigheden waarin veel juridisch medewerkers tegenwoordig werkzaam zijn nieuwe mogelijkheden aan het rolconcept. Zij zijn veelal werkzaam in beroepen waarvan de invulling is omgeven met rechtsstatelijke waarborgen en professionele normen, maar die tegelijkertijd volop in beweging zijn vanwege beleidshervormingen en -maatregelen. Deze combinatie van betrekkelijke rolvastheid en snelle verandering kan ervoor zorgen dat de voorspelbaarheid en wenselijkheid van de invulling die aan professionele rollen worden toegeschreven onderwerp van discussie en reflectie worden. In dit themanummer gebruiken we het rolconcept om na te gaan of dit daadwerkelijk het geval is en hoe deze dynamiek zich manifesteert binnen het juridische werkveld.

In het vervolg van deze inleiding gaan we eerst in op de vraag wat het rolconcept inhoudt. Daarna gaan we dieper in op de kritiek die op het rolconcept is geuit en ten slotte op de redenen om het nieuw leven in te blazen.

Sociale rollen

Er bestaat niet zoiets als ‘de’ roltheorie. Wel bestaan er verschillende theoretische stromingen waarin het rolconcept een belangrijke plek inneemt. Deze stromingen delen de opvatting dat voorspelbare gedragspatronen voortkomen uit collectieve verwachtingen over sociale posities.⁶ Rollen hebben dus zowel betrekking op de manier waarop individuen zich in posities gedragen als op de verwachtingen daaromtrent. De posities zelf en hoe die zich tot elkaar verhouden, staan in principe los van rollen, ook al wordt dit onderscheid niet consequent gehanteerd in de literatuur.⁷ Meer specifiek bestaan sociale rollen uit ‘maatschappelijke verwachtingen en verplichtingen die wij niet zelf hebben uitgedacht maar die we tijdens het opgroeien hebben aangeleerd. [...] Wijken we van die rollen af, dan kunnen we op sancties rekenen’.⁸ Een sociale rol kan dus het beste worden opgevat als een collectief geaccepteerd verwachtingspatroon dat tegelijk een maatschappelijk afgesproken handlingsbeperking oplevert en ervoor zorgt dat anderen hun gedrag op een voorspelbare manier op dat van de rolvervuller kunnen afstemmen. Naarmate de deelnemers zich meer conform de verwachtingen gedragen, verloopt de interactie soepeler: ‘Pas als de een zijn rol goed vervult kan de ander – doordat hij al op het gedrag van de een kon vooruitlopen – goed en snel reageren en omgekeerd.’⁹ Deze voorspelbaarheid van sociale interactie is groter naarmate de verwachtingen die zijn verbonden met posities scherper omljnd en voor iedereen duidelijk zijn. Overigens kan de voorspelbaarheid van gedrag ook groot zijn als mensen zich er niet bewust van zijn dat zij een rol vervullen. Dat hebben sociale experimenten naar het

6 Biddle 1986.

7 Coulson 1972, p. 108; Connell 1979, p. 8; Biddle 1986, p. 72/3.

8 Zijdeveld 1996, p. 95.

9 De Jager & Mok 1983, p. 109.

overtreden van ongeschreven regels in concrete interacties aangetoond.¹⁰ Dit leidt vaak tot algehele verwarring. Mensen beginnen bijvoorbeeld al na enkele seconden te reageren wanneer een onderzoeker bij wijze van experiment niet aanschuift in een rij die staat te wachten voor een kassa.

De veronderstelling dat rollen gepaard gaan met een zekere mate van voorspelbaar gedrag betekent evenwel niet dat ze geacht worden gedrag helemaal voor te schrijven. Sterker nog, ‘dikwijls eist men het geven van een persoonlijke vorm aan rolgedrag: van iemand die dat niet doet, zegt men dat hij zich “achter zijn rol verschuilt”’.¹¹ Individuen kunnen zich ook van hun rol distantiëren, zoals Ervin Goffman laat zien in zijn onderzoek naar psychiatrische patiënten.¹² Door afstand te nemen van de verwachtingen die kleven aan de positie die individuen innemen, kunnen zij hun individualiteit tot uitdrukking brengen in de manier waarop zij hun rol vervullen. Ook is er aandacht voor de mogelijkheid dat niet altijd duidelijk is wat er van een rolbekleder wordt verwacht. Actoren kunnen te maken krijgen met dilemma’s als gevolg van veranderingen in sociale posities of verwachtingen die daarmee zijn verbonden (*roltransities*), in situaties waarin de verwachtingen onvolledig zijn of onvoldoende om gedrag te sturen (*rolambigüiteit*), als rollen niet goed op elkaar aansluiten (*gebrek aan rolintegratie*), als zij achtereenvolgens slecht geïntegreerde rollen moeten vervullen (*rol discontinuïteit*) en te maken krijgen met een teveel aan verwachtingen (*rol overbelasting*).¹³ Voorts kunnen rolbekleders te maken krijgen met een *rolconflict* als gevolg van verschillende verwachtingen. Dit kunnen verwachtingen zijn die horen bij één bepaalde positie (een *intern* rolconflict), bijvoorbeeld kan een schoolhoofd andere verwachtingen hebben van een leerkracht dan een kind of een ouder. In het geval van een *extern* rolconflict komen verwachtingen ten aanzien van één rol in botsing met die van een andere rol. Deze rolconflicten kunnen opspelen, omdat mensen meerdere rollen tegelijk vervullen, bijvoorbeeld die van werknemer, lid van een politieke partij en ouder.¹⁴

Om spanningen te reduceren die gepaard gaan met rolconflicten kunnen actoren verschillende strategieën toepassen:¹⁵ ze kunnen op zoek gaan naar een compromis, waarbij partijen met uiteenlopende verwachtingen een beetje hun zin krijgen, proberen om rollen gescheiden te houden of voorrang geven aan één van de rollen. Bij deze strategieën beschouwen actoren hun rollen min of meer als gegeven. Dat geldt niet voor *rolcontestatie*. Hiervan is sprake als actoren de verwachtingen die met een specifieke positie zijn verbonden verwerpen.¹⁶

Kortom: het uitgangspunt dat rollen gepaard gaan met een bepaalde mate van voorspelbaarheid van gedrag betekent niet dat de maatschappelijke structuur van posities en rollen als stabiel, constant en harmonisch kan worden voorgesteld.¹⁷ Zeker in complexe moderne samenlevingen kan er namelijk niet van uit worden

10 Rafalovich 2006.

11 De Jager & Mok 1983, p. 111.

12 Goffman 1961.

13 Biddle 1986, p. 83.

14 De Jager & Mok 1983, p. 113.

15 De Jager & Mok 1983, p. 114.

16 Connell 1979, p. 13.

17 Zijderveld 1996, p. 98.

Peter Mascini & Nienke Doornbos

gegaan dat individuen al dan niet bewust de juiste rol op de juiste tijd en plaats vervullen. Dat kan komen doordat niet iedereen alle posities en rollen kent, doordat er geen overeenstemming is over hoe iemand zich in een bepaalde positie behoort te gedragen of doordat individuen niet bereid zijn om zich te conformeren aan collectieve verwachtingen.¹⁸

Kritiek op het rolconcept

Het rolconcept is veelvuldig bekritiseerd.¹⁹ Die kritiek moet worden gezien tegen de achtergrond van ontwikkelingen in de samenleving. Alvorens wij ingaan op de relevantie van het rolbegrip voor het juridisch werkterrein, is het goed om stil te staan bij deze kritiek en maatschappelijke ontwikkelingen, om te bezien hoe aan die kritiek tegemoet kan worden gekomen.

Wetenschappelijk gezien is het rolconcept gebrek aan precisie verweten. Het wordt geplakt op uiteenlopende posities die bijvoorbeeld zijn verbonden met beroepen (beroepsrollen), situaties (bijv. een rol als ooggetuige) en gender (sekserollen). Deze posities zijn dermate uiteenlopend van aard, dat ze niet zonder problemen onder één noemer kunnen worden gebracht. Ook zou de verklaringskracht van het rolconcept tekortschieten. Uit de veronderstelling *dat* er verwachtingen zijn gelieerd aan specifieke posities kan immers niet worden afgeleid *welk* gedrag het betreft. Een ander probleem dat aan het rolconcept wordt toegeschreven, is dat het betrekking heeft op het niveau van individuele interacties. Dit geldt ook voor Ervin Goffmans dramaturgische sociologie, waarin de vraag centraal staat hoe in dagelijkse interacties op microniveau sociale orde kan ontstaan.²⁰ Door deze focus op het niveau van individuele interacties blijven structurele verklaringen voor collectieve problemen in verband met machts-, inkomens- en sekseverschillen onderbelicht.

Wellicht de belangrijkste wetenschappelijke kritiek heeft betrekking op de behoudende ideologie die eraan is toegeschreven.²¹ De structureel-functionalistische benadering van de roltheorie gaat uit van de gedachte dat er consensus is over de verwachtingen ten aanzien van rollen en dat mensen zich aan die verwachtingen aanpassen. Niet alleen zou de samenleving beter functioneren naarmate er meer consensus is over rollen en individuen er hun gedrag meer op afstemmen, ook zouden individuen dan minder stress ervaren en gelukkiger zijn. Dit functionalistische uitgangspunt impliceert dat afwijken van rolverwachtingen in de eerste plaats een individueel probleem is: de rolbekleder zou bijvoorbeeld niet aan de verwachtingen kunnen voldoen of is onvoldoende ingewijd in die verwachtingen. Non-conformisme kan echter ook voortkomen uit actief verzet tegen opgelegde rollen, bijvoorbeeld als ze bestaande stereotypen of ongelijke verhoudingen bestendigen. Deze oorzaken van non-conformisme blijven binnen het functionalisme onderbelicht.

18 De Jager & Mok 1983, p. 109/10.

19 Biddle 1986; Connell 1979; Coulson 1972; Jackson 1998.

20 Schnabel 1978.

21 Connell 1979; Coulson 1972; Goulter 1970; Wright Mills 1959.

Dat geldt ook voor de collectieve verantwoordelijkheid om te zorgen voor rollen waaraan individuen zich kunnen of willen aanpassen.

De kritiek op het rolconcept moet bezien worden tegen de achtergrond van de processen van sociale differentiatie en individualisering die kenmerkend zijn voor de huidige, laat-moderne samenleving (getypeerd als 'late modernity',²² 'reflexive modernity',²³ 'liquid modernity'²⁴). Differentiatie brengt mee dat individuen zich gaan specialiseren en dat ze in afzonderlijke sociale domeinen specifieke posities innemen. Het afwisselend vervullen van uiteenlopende gespecialiseerde rollen maakt het mogelijk voor individuen om zich als persoon los te koppelen van de rol die zij vervullen in een bepaalde positie. In sociaal minder gedifferentieerde samenlevingen vallen persoon en rol meer samen. Dit betekent dat de moderne mens de nodige vrijheid heeft om een eigen invulling te geven aan de rollen die hij vervult en om te wisselen tussen rollen. Deze begrensde vrijheid houdt in dat de moderne mens te maken krijgt met een voortdurende spanning tussen enerzijds de verwachtingen van anderen en anderzijds de vrijheid om het eigen ik tot uitdrukking brengen in de manier waarop hij haar rollen vervult. Dit uitgangspunt dat individuen tegelijkertijd over handelingsvrijheid beschikken én door externe factoren worden belemmerd, sluit goed aan bij de wijze waarop de moderne mens zijn eigen situatie definieert.²⁵

Individualisering heeft twee onderling verbonden betekenissen.²⁶ Ten eerste decollectivering: het losser komen staan van individuen van sociale structuren,²⁷ bijvoorbeeld het proces van ontzuiling in Nederland. Ten tweede duidt het op een proces van culturele verandering waarin individualisme als waarde steeds belangrijker wordt.²⁸ Individuele keuzevrijheid, zelfbepaling en authenticiteit krijgen in de jaren zestig van de vorige eeuw zoveel nadruk, dat ze tot nieuwe sociale normen worden verheven.²⁹ Deze 'sacralisering van het zelf' gaat gepaard met het verlangen om los te breken uit sociale structuren en rollen.³⁰ Conformerend aan collectieve verwachtingen die zijn verbonden met de verschillende sociale posities staat gelijk aan het plegen van verraad aan een authentiek innerlijk zelf.³¹ Ideologisch gezien is door individualisering de nadruk verschoven van consensus en aanpassing naar non-conformiteit, creativiteit en het ter discussie stellen van traditionele verwachtingen.³²

Het is niet toevallig dat dit verlangen om los te breken uit rollen sterk tot uitdrukking is gekomen in de arbeidssfeer. Binnen organisaties zijn de verwachtingen omtrent de posities van werknemers namelijk doorgaans relatief duidelijk omschreven in de vorm van functieomschrijvingen of beroepsethische gedragsregels die op

22 Beck 1992.

23 Giddens 1991.

24 Bauman 2000.

25 Ardit 1987.

26 Lash 1995, p. 115/6.

27 Duyvendak 2004.

28 Beck 1995.

29 Houtman, Aupers & De Koster 2011, p. 22.

30 Houtman, Aupers & De Koster 2011, p. 16/7.

31 Houtman & Mascini 2002.

32 Biddle 1986, p. 79.

Peter Mascini & Nienke Doornbos

gespannen voet kunnen staan met authenticiteit en de nadruk op zelfbepaling. Dit is dan ook een belangrijke reden dat William H. Whyte al in 1956 in zijn managementklassieker *The Organization Man* beweert dat moderne organisaties aanzetten tot conformisme en creativiteit en innovatie in de kiem smoren.³³ Sindsdien staat de managementliteratuur bol van aanbevelingen om organisaties minder hiërarchisch en bureaucratisch te maken, opdat werknemers optimale kansen krijgen om zichzelf te ontplooiën en ontwikkelen: 'Instead of predicating work upon the premise of sacrificing the integrity of the whole person, [work] becomes a stage for self-expression.'³⁴ Deze trend in de managementliteratuur sluit aan bij een cultuur waarin individualisme aan sociale betekenis heeft gewonnen.

Het losser komen te staan van sociale structuren en de verheffing van individuele vrijheid, zelfbepaling en authenticiteit tot nieuwe sociale normen staan kortom op gespannen voet met de handelingsbeperkingen die in rollen liggen besloten. Dit laat onverlet dat de voorspelbaarheid die gemoeid gaat met rollen ook in de laat-moderniteit houvast kan bieden en dan met name aan mensen die niet in alle omstandigheden individualisme als centrale waarde aanhangen.³⁵

Verdient het rolconcept een tweede leven?

Vanuit een sociologisch perspectief is het ook nauwelijks voorstelbaar dat collectieve verwachtingen géén rol van betekenis spelen in het sociale leven. Zouden zij niet bestaan, dan zou ons handelen – en dus ook ons denken en voelen – aan chaos en verwarring ten prooi vallen.³⁶ Als snelle veranderingen inderdaad samenhangen met een behoefte aan regelmaat en voorspelbaarheid, dan mag worden verwacht dat rollen binnen het juridische werkveld nog altijd een prominente plek innemen. Het werk van juridische professionals is namelijk enerzijds omkleed met rechtsstatelijke waarborgen en professionele standaarden. Dit suggereert dat het gaat om betrekkelijk rolvaste beroepen. Anderzijds hebben de meeste juridische professionals de afgelopen jaren te maken gekregen met ingrijpende hervormingen en beleidsmaatregelen. Het is de vraag hoe deze veranderingen inwerken op de opvattingen en gedragingen van juridische professionals. Passen zij hun rolopvattingen en de wijze waarop zij hun rollen vervullen aan de veranderingen aan of niet? Reflecteren zij hierop? Bestaat hierover verdeeldheid en is sprake van strijd? Deze vragen laten zich bij uitstek analyseren vanuit een benadering waarin het rolconcept centraal staat. Het zou echter onverstandig zijn om hierbij de fundamentele kritiek die op het rolconcept is geleverd geheel links te laten liggen. In dit nummer verdisconteren we twee kritiepunten.

Allereerst door rekening te houden met de toegenomen complexiteit van moderne samenlevingen die ervoor zorgt dat rollen vervagen en diffuser worden. We houden rekening met deze ontwikkeling door het rolbegrip te beperken tot die situaties waarin rollen tot op zekere hoogte zijn geformaliseerd, zoals het geval is bij

33 Whyte 1956.

34 Costea, Crump & Amiridis 2007, p. 250.

35 Houtman, Aupers & De Koster 2011.

36 Zijdeveld 1996, p. 98.

beroepsrollen.³⁷ Zelfs een uitgesproken tegenstander van de roltheorie als Connell is van mening dat de rekbaarheid van het rolbegrip minder problematisch is in verband met beroepsrollen dan wanneer het seksegerelateerde of toevallige rollen betreft, bijvoorbeeld als iemand een rol opgedrongen krijgt omdat zij toevallig getuige is van een ramp of misdrijf.³⁸ Daarnaast ontkoppelen we het rolconcept van het structureel-functionalisme vanwege de behoudende krachten die eraan ten grondslag liggen. Ontkoppeling is mogelijk door een dynamisch perspectief op het rolconcept te hanteren waarin niet alleen aandacht is voor consensus en aanpassing, maar ook voor conflict en verzet.³⁹

Een dynamische conceptualisering van rollen komt voorts niet alleen tegemoet aan de kritiek die op de structureel-functionalistische benadering is geleverd, maar is ook nodig in verband met de aandacht die in dit nummer uitgaat naar de ingrijpende hervormingen en beleidsmaatregelen die de afgelopen jaren zijn doorgevoerd binnen het juridische werkveld. Sommige van deze hervormingen kunnen worden geschaard onder beleid dat lange tijd is aangeduid met de verzamelnaam *New Public Management* (NPM). In essentie komt NPM neer op de introductie van bedrijfsmatige manieren van werken binnen de publieke sector.⁴⁰ Deze hervormingen hebben onder andere geleid tot meer aandacht voor efficiëntie en resultaten, aansturing van professionals door managers, privatisering van publieke diensten en afstemming van publieke dienstverlening op de vraag en inbreng van burgers die een beroep doen op publieke dienstverleners.⁴¹ Deze ontwikkeling stelt geheel andere eisen aan de rollen van professionals. Zo worden rechters wel als managers getypeerd.⁴² Daarnaast hebben veel veranderingen binnen het juridische werkveld betrekking op het zogenoemde programma maatschappelijk effectieve rechtspraak. Hieronder wordt doorgaans verstaan het zodanig inrichten van het rechtsbestel en juridische procedures, dat rechters zich zowel kunnen oriënteren op het juridische geschil als op het onderliggende probleem of conflict.⁴³ Als de omstandigheden eenmaal zijn gecreëerd waarin rechters deze dubbelrol kunnen vervullen, dan vergt dit van hen dat zij op het juiste moment van rol weten te wisselen. Hervormingen die worden doorgevoerd in het kader van maatschappelijk effectieve rechtspraak kunnen uiteraard ook hun uitwerking hebben op andere juridische professionals die te maken krijgen met nieuwe werkwijzen door de rechter. Meer recent hebben vervolgens ook coronamaatregelen ingrijpende consequenties gehad voor het juridische werkveld.⁴⁴ De coronamaatregelen kunnen bovendien interacteren met hervormingen die daarvoor al waren ingezet.

Er zijn ten minste twee redenen waarom mag worden verwacht dat de hervormingen en maatregelen binnen het juridische werkveld roldynamiek in gang zetten.

37 De Jager & Mok 1983, p. 110.

38 Connell 1979, p. 9.

39 Coulson 1972, p. 117.

40 Pollitt 2000.

41 Diefenbach 2009. Veel van de hervormingen die NPM in naam hebben opgevolgd, zoals *New Public Governance* en *Public Value Management*, blijken nog altijd veel NPM-kenmerken te bevatten. Goldfinch & Wallis 2010; Klijn & Koppenjan 2012.

42 Bruins 2021.

43 Hartendorp 2020, p. 63.

44 Van Dijk & Bauw 2020.

Allereerst omdat ze aanleiding kunnen geven tot een verbreding van wat onder professionaliteit wordt verstaan. Onder invloed van NPM wordt de definitie van puur professionalisme in termen van de beheersing van een specifiek kennisdomein en de waarden die daarin centraal staan verbreed met het vermogen om samen te werken met professionals uit andere disciplines en om doelmatig en resultaatgericht te werken.⁴⁵ Ook het programma maatschappelijk effectieve rechtspraak geeft aanleiding tot een breder begrip van professionaliteit. Het impliceert immers dat van juridische professionals niet langer alleen wordt verwacht dat ze in staat zijn om juridische geschillen te beslechten, maar ook dat ze een bijdrage leveren aan de oplossing van de conflicten die eraan ten grondslag liggen. Ook de coronamaatregelen kunnen gepaard gaan met een verbreding van de opvatting van professionaliteit, omdat ze meer flexibiliteit en improvisatievermogen van juridische professionals vragen.⁴⁶ Deze veranderende opvattingen over professionaliteit kunnen gepaard gaan met een herbezinning van rolopvattingen en rolvervullingen en met wijzigende verwachtingen ten aanzien van het functioneren van juridische professionals.

Daarnaast kunnen hervormingen en maatregelen aanleiding geven tot roldynamiek vanwege de veranderingen in de arbeidsverdeling die ermee samenhangen. Hierbij valt te denken aan de opkomst van regisserende of faciliterende taken die gepaard gaan met de delegatie van taken en verantwoordelijkheden.⁴⁷ Dit geldt bijvoorbeeld voor het delegeren van rechterlijke taken en verantwoordelijkheden aan aanklagers en juridisch medewerkers, de privatisering van geschilbeslechting (mediation, arbitrage) en opsporing (bij vermoedens van fraude of witwaspraktijken), en pogingen om de efficiëntie van de uitvoering van strafbeschikkingen te verhogen (invoering digitaal platform in penitentiair inrichtingenwerk).

Kenmerkend voor het juridische werkveld lijkt daarmee de verandering van beroepen die betrekkelijk rolvast zijn vanwege de rechtstatelijke waarborgen en professionele standaarden waarmee ze zijn omkleed. Dit suggereert dat het zinvol kan zijn om het juridische werkveld te bestuderen vanuit termen en begrippen die zijn ontleend aan roltheorie, zolang deze dynamisch worden opgevat en er aandacht is voor conflict en verzet. Een dergelijke conceptualisering maakt het mogelijk om na te gaan hoe veranderende verwachtingen van verschillende groepen inwerken op de rolopvatting van juridisch medewerkers en de wijze waarop zij hun rol bekleeden.⁴⁸ Indachtig deze dynamische conceptie van beroepsrollen in het juridische werkveld staan in dit themanummer de volgende drie vragen centraal:

- 1 Welke roldynamiek hebben hervormingen en maatregelen binnen het juridische werkveld in gang gezet?
- 2 Hoe percipiëren juridische medewerkers deze dynamiek en hoe gaan zij hiermee om?

45 Noordegraaf 2007.

46 Zie de Forumbijdragen in dit themanummer.

47 Gunningham 2009.

48 Wat Coulson (1972) betreft hoeft het beladen rolconcept overigens niet eens van stal te worden gehaald voor een systematische analyse van de verwachtingen die uiteenlopende stakeholders hebben van rolbekleders, p. 127.

- 3 Wat zijn de consequenties van de roldynamiek voor juridische professionals zelf, voor rechtzoekenden, of nog breder, voor het rechtssysteem of de publieke doelen in dienst waarvan zij hun professe uitoefenen.

Consequenties van roldynamiek

Uit de laatste onderzoeksvraag kan worden afgeleid dat we in dit themanummer ook stilstaan bij de consequenties van roldynamiek voor de kwaliteit van het werk en de dienstverlening. We hebben daarbij aandacht voor consequenties op drie niveaus.

Ten eerste het niveau van de professional, oftewel de rolbekleder. Uit onderzoek is veelvuldig gebleken dat de arbeidstevredenheid van werknemers hoger is naarmate de verhouding tussen de stressoren waarmee ze te maken krijgen in hun werk en de hulpbronnen waarover ze beschikken meer in balans is.⁴⁹ De verandering, verving of vermeerdering van rollen die gepaard kunnen gaan met hervormingen binnen het juridische werkveld kunnen de balans tussen stressoren en hulpbronnen zowel positief als negatief beïnvloeden. Aan de ene kant kunnen ze ervoor zorgen dat professionals meer vrijheid of discretionaire ruimte krijgen. Aan de andere kant kunnen ze aanleiding geven tot onzekerheid en werkdruk. Bovendien kan roldynamiek verschillend uitpakken voor specifieke categorieën medewerkers. Terwijl veranderende opvattingen over professionaliteit, delegatie van taken en verantwoordelijkheden, privatisering van publieke diensten kansen kunnen bieden aan jongere generaties medewerkers, semiprofessionals en professionals met een rol-opvatting waarin efficiënt en resultaatgericht werken vooropstaan, kunnen ze juist bedreigingen inhouden voor oudere generaties medewerkers en professionals die er een meer traditionele rol-opvatting op nahouden.⁵⁰

Ten tweede het niveau van de normadressant of cliënt. Aan de ene kant kan die wellicht beter geholpen worden doordat bijvoorbeeld meer maatwerk wordt geboden onder invloed van toegenomen aandacht voor resultaatgerichtheid en vraaggestuurd aanbod. Aan de andere kant kan de onzekerheid bijvoorbeeld toenemen over de vraag bij wie hulpzoekenden terecht kunnen en wie eindverantwoordelijk is voor beslissingen.

Ten derde het niveau van de samenleving. Zoals opgemerkt, kan roldynamiek zorgen voor meer maatwerk en meer responsiviteit. De keerzijde is dat ze ook gepaard kan gaan met willekeur, rechtsongelijkheid of zelfs discriminatie zoals de toeslagaffaire en het zwartboek rond de behandeling van asielzoekers recentelijk hebben laten zien.

Bijdragen aan het themanummer

Dit themanummer bevat naast deze inleiding vijf artikelen en twee discussiebijdragen voor de rubriek Forum.

49 Schaufeli & Taris 2014.

50 Bezes et al. 2012.

Peter Mascini & Nienke Doornbos

Jos Hoevenaars biedt inzicht in de rolambigüiteit die het ontbreken van procesvertegenwoordiging met zich meebrengt voor kantonrechters en de manieren waarop zij daarmee omgaan. Uit semigestructureerde interviews komt naar voren dat kantonrechters naar een balans zoeken tussen hun taak als neutrale arbiter bij een geschil en de extra eisen die aan hen worden gesteld door partijen die niet vertegenwoordigd zijn door een rechtsbijstandverlener. Het prioriteren van waarheidsvinding boven eventuele procedurele vereisten die een rechtvaardige uitkomst in de weg staan, is daarbij voor kantonrechters een leidend principe. De recentelijk aangenomen wijziging in het bewijsrecht biedt kantonrechters extra ruimte om deze prioritering in praktijk te brengen.

Karen Geertsema, Yasemin Glasgow, Marijke ter Voert en Ashley Terlouw onderzoeken of coronamaatregelen een rolverschuiving in de hand hebben gewerkt bij vreemdelingenrechters en wat zij daarvan vinden. Aan de hand van een analyse van reglementen en semigestructureerde interviews met vreemdelingenrechters en andere betrokken professionals zien de auteurs in de periode van de coronamaatregelen meer nadruk van rechters op tijdigheid (achterstanden voorkomen en wegwerken), finaliteit (zaken moeten doorgaan, mensen moeten een uitspraak krijgen) en maatwerk (flexibiliteit in de wijze van zaaksbehandeling) en juist minder aandacht voor responsiviteit en procedurele rechtvaardigheid (fysiek horen). Deze bevindingen suggereren dat de rol van de vreemdelingenrechter is verschoven in de richting van pragmatisme en een flexibele omgang met procedurele normen en professionele standaarden. Deze pragmatische insteek lijkt niet alleen door de hoogste bestuursrechter te worden omarmd, maar ook een meer blijvend karakter aan te nemen waar het gaat om de optie om zittingen online te houden en soms meer zaaksgericht en minder zittingsgericht te werken.

Arnt Mein gaat in zijn bijdrage in op de veranderende rolverwachtingen waarmee juridische professionals die werkzaam zijn in de gemeentelijke praktijk te maken krijgen. Deze verwachtingen zijn verschoven van een reactieve en afstandelijke rol als bewaker van de juridische kwaliteit (de 'juridische poortwachter') naar een meer flexibele, oplossingsgerichte en coöperatieve rolvervulling (de 'juridische mogelijk-maker'). Door middel van de integratie van drie onderzoeken laat de auteur zien hoe juridische professionals achtereenvolgens als beoordelaar van uitkeringen, bezwaarbehandelaar en adviseur omgaan met deze veranderende rolverwachtingen. Het blijkt dat adviseurs zich het meest verregaand en overtuigd hebben aangepast aan hun meer responsieve rol, terwijl beoordelaars van uitkeringen juist het meest blijven vasthouden aan het formeel-wettelijke kader. De beoordelaars van bezwaarzaken zijn intern verdeeld in professionals die zich wel klantvriendelijk maar niet oplossingsgericht opstellen en professionals die de gepropageerde persoons- en oplossingsgerichte werkwijze hebben geïnternaliseerd en in de praktijk brengen. Deze verschillen tussen de juridische professionals lijken te maken te hebben met de mate waarin zij de vrijheid krijgen om invulling te geven aan hun nieuwe rol, niet bang hoeven te zijn daarvoor te worden afgestraft en de mate waarin de traditionele professionele normen van objectiviteit en onpartijdigheid een centrale plek in het werk innemen.

Klaske de Jong onderzoekt of, en zo ja hoe, gemachtigden die bestreden besluiten verdedigen namens bestuursorganen zich aanpassen aan de veranderde verwach-

tingen ten aanzien van hun rol die voortvloeien uit de ingevoerde Nieuwe zaaksbehandeling van de bestuursrechter. Als gevolg van de nieuwe professionele standaarden voor de bestuursrechter is de verwachting dat ook een gemachtigde zich ter zitting flexibeler en inschikkelijker opstelt en meehelpt zoeken naar een oplossing van het voorliggende geschil. Tegelijkertijd wordt van de gemachtigde verwacht dat hij of zij het bestreden besluit namens het bestuursorgaan verdedigt. De auteur toont met behulp van interviews aan dat er wel sprake is van een verandering in de rol van de gemachtigde, maar dat die verandering zich eerder voltrekt door veranderingen in de primaire en secundaire processen bij de overheidsinstanties dan als gevolg van de veranderde rol van de rechter. In de aanloop naar de zitting onderzoeken gemachtigden of een informele oplossing van het geschil mogelijk is of dat de burger op de een of andere manier tegemoet kan worden gekomen, of het besluit rechtmatig is en als dat niet het geval is, wat er moet gebeuren om het besluit, als het beroep wordt doorgezet, *judge proof* te maken. Als gemachtigden eenmaal naar de rechter gaan, dan staan ze minder open voor het zoeken naar een oplossing; dat hebben ze immers al gedaan. Wel zijn ze geneigd om een besluit beter toe te lichten door de grotere nadruk die op procedurele rechtvaardigheid is komen te liggen door de incorporatie van de Nieuwe zaaksbehandeling.

Eline Linthorst en Lieke Oldenhof onderzoeken hoe (juridische) professionals, beleidsmakers en burgers omgaan met de ambiguïteit die het maatwerkidee in de keten van de uitvoeringspraktijk van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) met zich mee heeft gebracht. Dit doen zij aan de hand van observaties van zogenoemde keukentafelgesprekken, interviews met beleidsmedewerkers, managers en Wmo-adviseurs bij verschillende gemeenten, vertegenwoordigers van cliëntorganisaties, medewerkers van zorgaanbieders en rechters, en door documentenanalyse. De auteurs laten zien dat juist de open norm van maatwerk die bedoeld is om te dejuridiseren in de praktijk leidt tot meer gedetailleerde regelgeving in de vorm van nieuwe, uitgewerkte normenkaders voor huishoudelijke hulp en beleidsinstrumenten zoals de Zelfredzaamheidsmatrix (ZRM), die een open keukentafelgesprek in de weg staan. Deze regelparadox kan in verband worden gebracht met botsende verwachtingen over en weer in de maatwerkketen. Om te voorkomen dat open wetgeving ontaardt in nieuwe regeldruk zal aan een drietal randvoorwaarden moeten worden voldaan: allereerst is onderling vertrouwen en kennis over en afbakening van de verschillende rollen nodig bij de Wmo-consulent, de beleidsmaker en de burger; vervolgens is het nodig om maatwerk als nieuwe waarde niet los te zien van bestaande waarden zoals rechtszekerheid, gelijkheid en legaliteit, en ten slotte is het nodig dat gemeenten genoeg financiële ruimte krijgen om maatwerk niet slechts te interpreteren als de inzet van zelfredzaamheid uit het oogpunt van kostenbesparing.

In de Forumbijdrage bespreekt *Bregje Krijnen*, familierechter, de voor- en nadelen van de invoering van beeldbellen als gevolg van de coronapandemie. Deze nieuwe vorm van communicatie stelt nieuwe eisen aan de rol van de rechter. *Marijke ter Voert* en *Yasemin Glasgow* reflecteren op haar bijdrage vanuit recente onderzoeksbevindingen.

De gemeenschappelijke noemer van alle bijdragen aan dit themanummer is roldynamiek. Deze blijkt een grote reikwijdte te hebben. Roldynamiek komt niet alleen

Peter Mascini & Nienke Doornbos

voor in verschillende rechtsgebieden – bestuurs-, straf- en privaatrecht – maar treft ook uiteenlopende professionals in het juridische werkveld – rechters, gemachtigden, juristen die binnen gemeenten actief zijn en beleidsmakers en -uitvoerders. Ook staat roldynamiek in verband met hervormingen en maatregelen die afwisselend betrekking hebben op NPM, maatschappelijk effectieve rechtspraak en de bestrijding van de coronapandemie of een combinatie hiervan. Een terugkerend thema is dat rolverschuivingen van juridische beroepen gepaard gaan met ambiguïteit, dilemma's en conflicten. De bijdrage van Eline Linthorst en Lieke Oldenhof maakt bovendien duidelijk dat er binnen de keten van wetgeving, uitvoering en rechtspraak sprake kan zijn van een vicieuze cirkel waarin beroepsgroepen reageren op de pogingen van andere partijen om grip te krijgen op de ambiguïteiten die gepaard gaan met rolverschuivingen. Het is juist vanwege de dynamiek binnen het juridische werkveld dat het rolconcept zijn meerwaarde heeft bewezen. Waar het in zijn hoogtijdagen veelal werd gebruikt om de voorspelbaarheid van menselijke interactie zichtbaar te maken en als legitimatie van de status quo, laten de bijdragen aan dit nummer juist zien dat beroepsrollen voor juridische professionals functioneren als oriëntatiepunt en identificatiemiddel in een onzekere, veranderlijke, professionele, organisatorische en maatschappelijke context. Dat blijkt echter niet zonder slag of stoot te gaan: roldynamiek binnen het juridische werkveld confronteert juridische professionals met ambiguïteiten en dilemma's en zorgt voor verdeeldheid binnen juridische professies en organisaties en voor wrijvingen met cliënten. Als zodanig laat dit nummer zien dat een zombiecategorie weer tot leven kan komen.

Literatuur

- Arditi, G., 'Role as a cultural concept', *Theory and Society* 1987-16, p. 565-591.
- Bauman, Z., *Liquid modernity*, London: Polity Press 2000.
- Beck, U., *Risk society: Towards a new modernity*, London, New Delhi: Sage 1992.
- Beck, U., 'Replies and critiques. self-dissolution and self-endangerment of industrial society. what does this mean?', in: U. Beck, A. Giddens & S. Lash (red.), *Reflexive modernization. politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Cambridge: Polity Press 1995, p. 174-183.
- Bezes, P., D. Demazière, T. Le Bianic, C. Paradeise, R. Normand, D. Benamouzig ... J. Evetts, 'New public management and professionals in the public sector: What new patterns beyond opposition?', *Sociologie Du Travail* 2012-54, p. 1-52.
- Biddle, B.J., 'Recent developments in role theory', *Annual Review of Sociology* 1986-12, p. 67-92.
- Bruins, A., 'Meervoudigekamervoorzitter moet échte manager zijn', *Mr online* 24 augustus 2021.
- Connell, R.W., 'The concept of role and what to do with it', *Australian and New Zealand Journal of Sociology* 1979-15(3), p. 7-17.
- Costea, B., N. Crump & K. Amiridis, 'Managerialism and "Infinite human resourcefulness": A commentary on the "Therapeutic habitus", "Derecognition of finitude" and the modern sense of self', *Journal for Cultural Research* 2007-11(3), p. 245-264.
- Coulson, M.A., 'Role. A redundant concept in sociology? Some educational considerations', in: J.A. Jackson (red.), *Role*, Cambridge: Cambridge University Press 1972, p. 107-128.

- Diefenbach, T., 'New public management in public sector organizations: The dark side of managerialistic "enlightenment"', *Public Administration* 2009-87(4), p. 892-909.
- Dijk, F. van & E. Bauw, 'Coronacrisis en rechtspleging', *Recht der Werkelijkheid* 2020-41(3), p. 14-30.
- Duyvendak, J.W., De individualisering van de samenleving en de toekomst van de sociologie, *Sociologische Gids* 2004-51(4), p. 496-506.
- Elchardus, M., 'Self-control as social control. The emergence of symbolic society', *Poetics* 2009-37(2), p. 146-161.
- Giddens, A., *Modernity and self-identity*, Stanford, CA: Stanford University Press 1991.
- Giddens, A. & P.W. Suttin, *Sociology* (8th Ed.), Cambridge: Polity Press 2017.
- Goffman, E., *Encounters: Two studies in the sociology of interaction*, Indianapolis: Ravenio Books 1961.
- Goldfinch, S. & J. Wallis, 'Two myths of convergence in public management reform', *Public Administration* 2010-88(4), p. 1099-1116.
- Gouldner, A.W., *The coming crisis of western sociology*, New York: Basic Books 1970.
- Gunningham, N., 'The new collaborative environmental governance. the localization of regulation', *Journal of Law and Society* 2009-36(1), p. 145-166.
- Hartendorp, R., 'Maatschappelijk effectieve rechtspraak: een synthese', *Recht der Werkelijkheid* 2020-41(2), p. 61-66.
- Houtman, D., S. Aupers & W. de Koster (red.), *Paradoxes of individualization. Social control and social conflict in contemporary modernity*, Aldershot: Ashgate 2011.
- Houtman, D. & p. Mascini, 'Why do churches become empty, while new age grows? Secularization and religious change in the Netherlands', *Journal for the Scientific Study of Religion* 2002-41(3), p. 455-473.
- Jackson, J., 'Contemporary criticisms of role theory', *Journal of Occupational Science* 1998-5(2), p. 49-55.
- Jager, H. de & A.L. Mok, *Grondbeginselen der sociologie. Gezichtspunten en begrippen* (8ste herziene druk), Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese B.V. 1983.
- Klijn, E. & J. Koppenjan, 'Governance network theory: Past, present and future', *Policy & Politics* 2012-40(4), p. 587-606.
- Lash, S., 'Reflexivity and its doubles. structure, aesthetics, community', in: U. Beck, A. Giddens & S. Lash (red.), *Reflexive modernization. politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Chichester: Wiley 1995, p. 110-173.
- Noordegraaf, M., 'From "pure" to "hybrid" professionalism: Present-day professionalism in ambiguous public domains', *Administration & Society* 2007-39(6), p. 761-785.
- Pollitt, C., 'Is the emperor in his underwear? An analysis of the impacts of public management reform', *Public Management* 2000-2(2), p. 181-199.
- Rafalovich, A., 'Making sociology relevant: the assignment and application of breaching experiments', *Teaching Sociology* 2006-34(2), p. 156-163.
- Rovers, B. & C. Hoogeveen, *Landelijk kader voor de veiligheidshuizen: Invoering, ontwikkelingen en knelpunten*, Den Bosch: Bureau voor Toegepast Veiligheidsonderzoek & Bureaualpha 2016.
- Schaufeli, W.B. & T.W. Taris, 'A critical review of the job demands-resources model: Implications for improving work and health', in: G. Bauer & O. Hämmig (red.), *Bridging occupational, organizational and public health*, Dordrecht: Springer 2014, p. 43-68.
- Schnabel, P., 'Ervin goffman (1922)', in: L. Rademaker (red.), *Hoofdfiguren uit de sociologie, deel 3: Modernen-2*, Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum 1978, p. 26-44.
- Weenink, D., 'Sociale klasse: De eeuwige jeugd van een zombiecategorie?', *Sociologie* 2005-1(3), p. 316-324, DOI: 10.1347/sogi.2005.1.3.316.
- Whyte, W.H., *The organization man*, New York: Simon & Schuster 1956.
- Wright Mills, C., *The sociological imagination*, New York: Oxford University Press 1959.
- Zijderveld, A.C., *De samenleving als schouwspel* (2e herziene druk), Utrecht: Lemma 1996.